

MUTKIA MATKASSA NYKYSUOMEN EPÄSUORAA REITTIÄ ILMAISEVIEN VERBIEN KOGNITIIVISTA SEMANTIIKKAA

—
JARI SIVONEN

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
OULUN YLIOPISTOSSA
14. TOUKOKUUTA 2005

Keskeistä kielessä on merkitys. Merkityksen välittäminen puhujalta kuulijalle on kielen tärkein funktio, ja onpa merkitystä pidetty ihmiskielen synnyn selittäjänäkin. Vaikka kielellinen merkitys on miltei aina tavalla tai toisella läsnä kielentutkimuksessa, on varsinainen merkityksentutkimus,

semantiikka, ollut pitkään lapsipuolen asemassa lingvistiikan kentässä.

Semantiikan heikkoa asemaa kielitieteen historiassa selittää ainakin osaksi se, että kielelliseen merkitykseen ei ole suoraa pääsyä samassa mielessä kuin kielelliseen muotoon, kielentutkimuksen omimpaan alaan. Voisikin sanoa, että kielellinen merkitys sijaitsee ihmismielen mustassa laatikossa. Tämän vuoksi semantiikan tutkija joutuu pakostakin toimimaan jossakin mää-

▷

rin intuitionsa varassa ja olettaamaan, että hänen oma käsityksensä jonkin tietyn kielellisen ilmauksen merkityksestä vastaa myös muiden tutkijoiden ja kielenpuhujien näkemystä.

Koska tavallinen kielenkäyttäjä tulkitsee jatkuvasti kielelliseen muotoon sisältyviä merkityksiä ilman sen kummempia vaikeuksia, asiaan vihkiytymätön voisi jopa erehtyä kysymään, miksi merkitystä pitäisi vielä erikseen tutkia.

Semantiikka on kuitenkin mielenkiintoinen ja haastava kielentutkimuksen ala, ja sen piirissä saavutetuilla tuloksilla on käyttöä myös kielitieteen ulkopuolella. Nähdäkseni hedelmällisimmän näkökulman lingvistiseen semantiikkaan ja samalla myös vastaansanomattomimman perustelun semanttisen tutkimuksen tarpeellisuudesta ja mielekkyydestä tarjoaa kognitiivisen kieliopin nimellä kulkeva semanttinen teoria. 1970-luvun lopulta lähtien erityisesti Yhdysvaltojen länsirannikolla kehitetty kognitiivinen kielioppi vastaa kysymyksiin semantiikan mielekkyydestä avaamalla ihmislähtöisen, kielenkäyttäjän kokoisen näkökulman tieteelliseen merkitysentutkimukseen. Kognitiivisen kieliopin perusolettamuksiin kuuluvat näkemykset kielen ja kielentutkimuksen merkityskeskisyydestä. Kognitiivisessa kieliopissa sanoja ja muita kielellisiä ilmauksia ei nähdä rajallisina merkityssäiliöinä. Sen sijaan teorian piirissä hyväksytään kielellisen merkityksen ensyklopedisuus eli näkemys, jonka mukaan merkitys pohjautuu maailmantietoon ja lingvistisen ja ekstralingvistisen merkityksen voi erottaa vain keinotekoisesti. Niinpä kognitiivisen semantiikan mukaan merkityksen muodostumisessa korostuu kulttuurikontekstin rooli. Etukäteen ei voida rajata, mikä maailmantiedon osa kuuluu »leksikaaliseen» merkitykseen ja mikä ei, vaan periaatteessa kaikki se tieto, joka puhujalla on jostain asiaintilasta, voi vaikut-

taa asiaintilaan viittaavan sanan merkitykseen ja siten myös sen syntaktiseen käyttäytymiseen.

Kognitiivinen kielioppi painottaa myös merkityksen subjektiivisuutta: puhuja ei kuvaa kieltä käyttäessään todellisuutta objektiivisesti, suoraan, vaan omien subjektiivisten valintojensa pohjalta, omien subjektiivisesti värittyneiden silmälasiansa lävitse nähtynä. Toisaalta kielelliseen muotoon leksikaalistuneen merkityspotentiaalın tarkastelu paljastaa niitä kieliyhteisölle korosteisia seikkoja, joista puhuja valintansa joutuu tekemään. Vaikka siis on toki mielenkiintoista tarkastella sitä, mitä yksittäiset sananvalinnat tietystä kontekstissa kertovat puhujansa arvoista, asenteista ja ideologiasta, vielä kiehtovampaa on tutkimus, jossa tarkastellaan kielen rakenteeseen — kielioppiin ja leksikkoon — koodautuneita konventionaalistuneita käsitteistämistapoja. Näin selvitetään niitä tapoja, joilla kieli jollei peräti ohjaa puhujaa, ainakin tarjoaa puhujalle konventionaalistuneita keinoja hahmottaa maailmaa. Kognitiivistisen näkemyksen mukaan kielioppi — kielelliset rakenteet, kielellisen muodon ja merkityksen liitto — avaa siis ovia ihmisen tutkimukseen paljastamalla jotain siitä, miten ihminen hahmottaa ympäröivää todellisuutta. Tämä jos mikä motivoi semantiikan tutkimuksen.

Omassa työssäni lähestyn merkitysentutkimuksen kenttää ja kielen rakenteeseen koodautunutta maailman hahmottamisen tapaa liikeverbien näkökulmasta. Liike on inhimillisessä kokemuksessa keskeistä: liikkuminen on luontaista ihmiselle, ja liikkuva olio vetää luonnostaan huomion puoleensa. Liikeverbejä onkin pidetty verbi-kategorian prototyyppisimpinä edustajina ja liikeverbien kenttää leksikon keskeisenä osana. Tätä taustaa vasten liikeverbien semanttisen analyysin, jos minkä, voi olettaa paljastavan, millä tavoin ihminen kognitiiv-

visesti hahmottaa liikeratoja.

Koska liikeverbejä on kaikissa maailman kielissä runsaasti, suomessakin eräiden laskelmien mukaan satoja, liikeverbien koko kenttää ei ole mielekästä eikä edes mahdollista tarkastella yhdessä tutkimuksessa. Olenkin valinnut työni aiheeksi yhden pienen siivun liikeverbien kentästä, nykysuomen epäsuoraa reittiä ilmaisevat paikanmuutosverbit, joista tutkimuksessani tarkastelen viittäoista keskeisintä.

Epäsuoran reitin verbit tarjoavat oivan tutkimuskohteen semantikolle. Niiden muodostama joukko on siksi suppea, että suhteellisen yksityiskohtainenkin semanttinen analyysi on vielä mahdollista. Toisaalta epäsuoran reitin verbit mahdollistavat kuitenkin kokonaisen semanttisen kentän analyysin, mikä on välttämätöntä kokonaiskuvan saamiseksi ja kognitiivisten yleistysten tekemiseksi. Epäsuoran reitin verbit näyttävät olevan myös sellaisia lekseemejä, joihin kognitiivisen kieliopin käsitteistöä ja metodiikkaa voi väkivallatta soveltaa. Epäsuoran reitin verbien analyysi paljastaa liikeverbien semantiikasta lukuisia mielenkiintoisia seikkoja. Seuraavassa käsitellen lyhyesti näistä keskeisimpiä.

Ensinnäkin tutkimukseni epäsuoran reitin verbeistä tukee oletusta, että nimenomaan suora eteneminen on paikanmuutoksen tunnusmerkitön, kanoninen tapa. Niinpä sellaiset liikeverbit kuin *mennä* ja *tulla*, jotka eivät spesifioi liikkujan (kognitiivisen kieliopin termein muuttujan) reitin muotoa, antavat olettaa, että kuljettava reitti on lintuperspektiivistä kaksiuolotteisessa tasossa tarkasteltuna suora. Tätä taustaa vasten mielenkiintoiseksi ja tutkimuksen arvoiseksi nousee kysymys, mitä silloin ilmaistaan, kun kuvattava reitti ei olekaan odotuksenmukaisesti suora vaan päinvastoin epäsuora.

Tutkimukseni perusteella voi sanoa, että prototyyppinen nykysuomen epäsuoran

reitin verbi ilmaisee omavoimaista liikettä. Kuvaan siihen leksikaalistunutta merkitystä Leonard Talmyn kehittämän liike + reitti -rakenteen avulla (*motion + path*; Talmy 2000: 49). Epäsuoraa reittiä ilmaiseva verbi on yleensä denominaali, ja sen kanta viittaa substantiiviin, jonka merkityksen pohjalta epäsuoruuden merkitys rakentuu. Tällaisia ovat esimerkiksi verbit *koukata* ja *mutkitella*, joista ensimmäisen osoittaman reitin muoto pohjaa mielikuvaan koukun muodosta, toisessa taas mutkan hahmo on perustana verbin osoittamalle reitille.

Reitin epäsuoruus voi perustua myös kantasanan tarkoitteena olevan esineen liikeradan muotoon esineen tyypillisessä käytössä. Niinpä esimerkiksi *sahata*-verbin paikanmuutosliikkeen käytön pohjana voi nähdä semanttisen motivaation sahan edestakaisesta liikkeestä sillä jotakin leikattaessa. Samoin *sukkuloida*-verbin käyttö pohjaa todennäköisimmin sukulan edestakaiseen liikkeeseen kangaspuiden loimilankojen välissä. Tällaista liikeradan muotoa tukee toki nykysuomessa myös tieto avaruussukulan liikkumistavasta.

Nyky-suomen epäsuoran reitin verbien osoittama reitti voi perustua myös metaforiseen abstrahointiin tyypillisen muuttujan liikkumistavasta. *Luikerrella* on tällainen verbi. Se rakentaa osoittamansa reitin muodon raajattoman matelijan, tyypillisesti käärmeen liikkumisesta abstrahoidun mielikuvan varaan, vaikkei erityisesti spesifioikaan muuttujaa käärmeeksi.

Epäsuoran reitin verbien osoittamissa liikeradoissa on tavallisesti useita, erillisiä epäsuoria osuuksia, kuten esimerkiksi *puikkelehtia* ja *kiemurrella* -verbien osoittamisessa reiteissä. Reitti voi kuitenkin muodostua myös yhdestä epäsuorasta osuudesta. Esimerkiksi *kaartaa* ja *koukata* -verbeille on tyypillistä, että liikerata kokonaisuutena muodostaa yhden epäsuoran jakson muuttujan reitiksi.

▷

Jotkin epäsuoran reitin verbit ohjaavat hahmottamaan muuttujan liikeradalle eräänlaisia etappeja, vaihteita, joissa muuttujan taival keskeytyy hetkeksi. Tällaisia verbejä ovat *kierrellä, kiertää, risteillä, sahata* ja *sukkuloida*. Joissakin epäsuoran reitin verbeissä liikeradan muoto motivoituu asiointitilassa mukana olevien esteiden välttämiseksi. Tällaisia verbejä, jotka siis koodaavat muuttujan pyrkimystä välttää kontaktia jonkin entiteetin kanssa, ovat *kiertää, luovia, pujotella* ja *puikkelehtia*.

Epäsuoraksi reittinsä profiloivat verbit ovat polyseemisiä. Niillä on siis useita toisistaan poikkeavia mutta semanttisesti toisiinsa linkittyviä, konventionaalistuneita merkityksiä. Työssäni osoitan, että epäsuoran reitin verbien eri merkitykset eivät ole sattumanvaraisia vaan useimmiten selkeästi semanttisesti motivoituneita.

Kognitiivisessa kieliopissa liikeverbin osoittamasta asiointitilasta on ollut tapana erottaa kolme päätyyppiä: 1) konkreettiseen liikkeeseen spatiaalissa tilassa viittaava objektiivinen liike, kuten lauseessa *Mato luikertelee lattialla*, 2) abstraktinen liike, joka viittaa tyypillisesti olotilaan tai toimintaan, kuten lauseessa *Syylinen luikerteli irti syytteestä*, sekä edellisen erityystapaus, 3) subjektiivinen liike. Subjektiivisessa liikkeessä liikeverbillä ilmaistaan jonkin elotoman olion fyysistä sijaintia tai muotoa spatiaalissa tilassa, kuten esimerkiksi lauseessa *Tie luikertelee laakson pohjalla*.

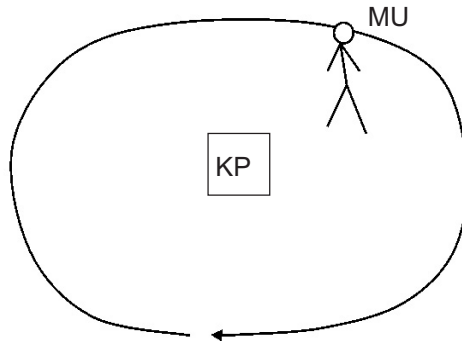
Tutkimukseni antaa aiheita olettaa, että myös toisenlainen liikeverbin merkitysten luokittelumalli on mahdollinen. Tällöin merkitykset jaetaan kahteen pääryhmään, konkreettiseen ja abstraktiseen tasoon, jotka molemmat jakautuvat vielä objektiiv-

seen ja subjektiivisen liikkeeseen. Tämän-tyyppisessä ryhmittelyssä konkreettisen tason objektiivista liikettä edustaa lause *Hyökkääjä kiertele maalin edessä* ja subjektiivista liikettä lause *Puro kiertele metsässä*. Abstraktisen tason objektiiviseen liikkeeseen kuuluu lause *Syytetty on kierrellyt aihetta*, kun taas lause *Kerronta kiertele tiedetekstin ja pakinan välissä* edustaa abstraktisen tason subjektiivista liikettä.

Muuttujan reitin muoto on luonnostaan keskeinen tutkimuskohde epäsuoran reitin verbien leksikaalisessa semantiikassa. Yksikään epäsuoran reitin verbeistä ei spesifioi osoittamansa reitin muotoa täsmällisesti juuri tietynlaiseksi, vaan pikemminkin asettaa rajoituksia sille, millainen reitti voi olla. Niinpä verbien reittien muotoja voi kuvata vain antamalla näytteitä mahdollisista reiteistä.

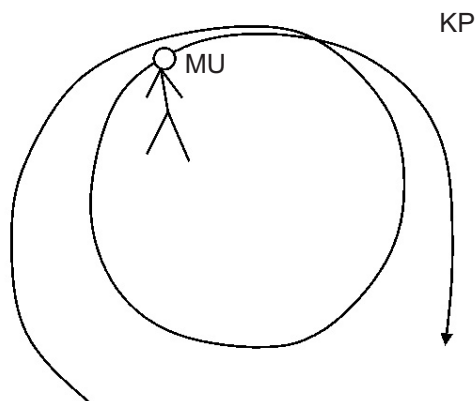
Reitin muoto voi vaihdella samallakin verbillä prosessityyppikohtaisesti. Niinpä esimerkiksi *kiertää*-verbille voi objektiivisen liikkeen käytössä erottaa useita perusrakenteeltaan erilaisia reittejä, joita verbien eri prosessityypit elaboroivat eli toteuttavat. Niinpä lauseet *Kirkko kierrettiin ristisaatossa*, *Kiersin Lontoossa koko viikon* ja *Kulkijat kiersivät upottavan suon* edustavat kiistatta eräitä *kiertää*-verbin objektiivisen liikkeen erillisiä prosessityyppejä ja osoittavat myös selkeästi erilaisia reittejä.

Vaikka yksityiskohtaista reittikuvausta ei voikaan antaa, seuraavat kuviot havainnollistavat muuttujan mahdollisia reittejä ja osoittavat eri prosessityyppien periaatteellisia eroja. Ensimmäisessä lauseessa muuttuja liikkuu kuvion 1 mukaisesti.

Kuvio 1. Mahdollinen muuttujan reitti lauseen *Kirkko kierrettiin ristisaatossa* edustamassa *kiertää*-verbin prosessityypissä.

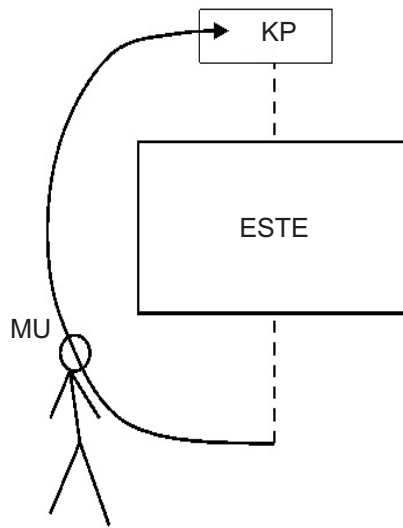
Kiertää ei kuitenkaan spesifioi sitä, siirrytäänkö myötä- vai vastapäivään, eikä sitä, kuinka läheltä kirkkoa kuljetaan.

Kuvio 2. Mahdollinen muuttujan reitti lauseen *Kiersin Lontoossa koko viikon* edustamassa *kiertää*-verbin prosessityypissä.

Toisen lauseen ilmaisemassa tilanteessa muuttuja liikkuu kohteensa, niin sanotun kiintopisteen sisässä, ja muuttujan reitti on sisäisesti heterogeeninen. Verbi ei siis ota kantaa siihen, millaisia ja montako epäsuoraa osuutta reitissä on.

▷

Kuvio 3. Mahdollinen muuttujan reitti lauseen *Kulkijat kiersivät upottavan suon* edustamassa *kiertää*-verbin prosessityypissä.

Kolmannen esimerkin tapauksessa kiintopiste, *upottava suo*, hahmottuu esteeksi, joka muuttujan tulee välttää. Tässäkään tapauksessa verbi ei kuitenkaan määritä sitä, kummalta puolelta suo ohitetaan, eikä sitä, kuinka etäältä suota kuljetaan.

Yksi kognitiivisen kielentutkimuksen kulmakivistä on ajatus metaforisuuden keskeisyydestä kielessä. Kognitiivisen näemyksen mukaan metafora ei ole vain kaunokirjallisen tekstin tyylikeino vaan kieli on läpeensä metaforista. Jopa arkiajattelumme katsotaan pohjaavan metaforisten abstrahointien hyödyntämiseen. Tutkimukseni nykysuomen yleiskielen epäsuoran reitin verbeistä tukee oletusta metaforisuuden korosteisesta asemasta kielessä. Laajan korpusaineiston perusteella näyttää selvältä, että sanakirjoissa perinteisesti »kuvaannollisena» tai muutoin toissijaisena pidetty metaforinen käyttö esimerkiksi tyyliin *Kerro totuus kiemurtelematta* voi joskus itse asiassa olla huomattavasti yleisempää kuin »tavanomaiseksi» tai »perusmerkitykseksi» kutsuttu liikeverbin konkreettiseen

paikanmuutosliikkeeseen viittaava käyttö.

Ehkä kaikkein mielenkiintoisin kielen metaforisuuden liittyvä havainto on kuitenkin se, että epäsuoran reitin verbin kuvaannollinen käyttö perustuu tyypillisesti kaksinkertaiseen käsitteistykseen. Kutsun tällaista ilmiötä toisen asteen metaforaksi. Siinä jo valmiiksi metaforiseen käsitteistykseen pohjaava objektiivisen liikkeen verbi-prosessi toimii liikeverbin kuvaannollisen käytön lähtökohtana. Esimerkki toisen asteen metaforasta olisi siten vaikkapa lause *Kärpät koukkasi sarjakärkeen*, jossa jo valmiiksi konkreettisen koukun muodon metaforiseen käsitteistämiseen perustuva objektiivinen liike toimii uuden metaforisen käsitteistämisen, abstraktisessa arvoasteikossa tapahtuvan muutoksen, lähteenä.

Koska kanoninen muuttujan reitti on suora, toimii liikeverbin avulla ilmaistu epäsuoruus myös konventionaalisen keinona ilmaista kielteisenä tai huonona hahmottuvaa toimintaa tai tilaa. Selkeitä esimerkkejä tällaisesta käsitteistämisestä ovat virke *Vastaa suoraan, äläkä kiertele!* sekä

sanonnat *Tuli mutkia matkaan* ja *Muitta mutkitta*, joissa epäsuoruus ilmentää epätoivottavaa toimintamallia tai tilaa. Tällaisten esimerkkien perusteella yleisinä epäsuoran reitin verbien abstraktisen liikkeen käyttöä kuvaavina piirteinä voikin pitää mielikuvaskaemoja HYVÄ ON SUORAA ja PAHA ON EPÄSUORAA.

Omaa väitöstutkimustaan on vaikea arvioida sen suhteen, millainen sen asema tieteellisen keskustelun osana tulee olemaan. Tulevaisuus näyttää, onko retkeni epäsuoran reitin verbien parissa ollut silkkaa kiertelyä ja kaartelua vai olenko pysty-

nyt antamaan jonkinlaisen kontribuution fennistiikalle. Oli niin tai näin, varmaa on kuitenkin se, että epäsuoran reitin verbien semanttinen tarkastelu avaa uusia ja mielenkiintoisia näköaloja niin verbitutkimukseen kuin kognitiiviseen semantiikkaan ylipäättäen.

LÄHTEET

TALMY, LEONARD 2000: *Toward a cognitive semantics II: Typology and process in concept structuring*. Cambridge: MIT Press.

JARI SIVONEN *Mutkia matkassa. Nykysuomen epäsuoraa reittiä ilmaisevien verbien kognitiivista semantiikkaa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1017. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005.

Suomen kielen, informaatiotutkimuksen ja logopedian laitos, PL 1000, 90014 Oulun yliopisto
Sähköposti: jari.sivonen@oulu.fi